

РЕЦЕНЗІЇ

<https://doi.org/10.28925/2412-2475.2024.24.15>
УДК 821.161.2-31.09:929

Микола Васьків,

Науково-дослідний інститут українознавства
Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Київ, Україна)

<https://orcid.org/0000-0003-3909-1213>
e-mail: myvaskiv@ukr.net

ПИСЬМЕННИК І ДОБА

(Рецензія: *Персональна справа Івана Чендея № 18 257. Том I. Історія роману «Птахи полишають гнізда...» / ідея проєкту, упоряд., вст. ст. та наук. ред., комент., добір ілюстр. матеріалу, підгот. до друку додатків д-ра філол. наук, проф. С. Кіраля; підгот. до друку документів справи та окремих коментарів канд. філол. наук В. Подриги. Київ ; Ужгород : ТОВ «РІК-У», 2024. 736 с.)*

...розшукати оті горезвісні персональні справи,
які нині мають немале значення для пізнання
певного періоду в нашому житті.

І. Чендей

Спілкуючись зі студентами, зробив неприємне відкриття. Після гучних публікацій межі 1980–90-х років про злочинність радянської тоталітарної системи здавалося, що суспільство надовго отримало щеплення від будь-яких симпатій до «совка», що абсолютна більшість українців знає про жахи не лише сталінщини, а й пізніших часів, коли кожен крок відстежувався, регламентувався, а за найменші вияви національної гідності відбутися можна було в найкращому разі грізним окриком зверху. Натомість навіть студенти, які вивчали історію й літературу в школі, були патріотично налаштованими, мали дуже туманне уявлення про життя своїх батьків, дідусів, бабусь ще якихось 40–50 років тому. Що вже казати про «пересічних» громадян?

Як наслідок, після повномасштабної російської агресії постала потреба вкотре повторювати, що СРСР був тюрмою народів, злочинною системою, яка прямо чи опосередковано знищила мільйони наших співвітчизників, знову наводити численні приклади таких злочинів, про що переважно вже йшлося «на зорі перебудови». Здавалося, тоді, на межі 80–90-х, для українців відкрили неоціненні набутки рідної культури. Та лише тепер справді для широкого загалу перевідкривається творчість митців Розстріляного відродження, не лише спрагло засвоюється, а й переосмислюється, трансфор-

мується вже сучасними митцями. Сформувався стійке (сподіваюся) переконання: минуле не може повернутися ні у вигляді радянського союзу, ні у вигляді ерефії, ні будь-якої іншої їх імперської трансформації, інакше нам — духовна чи / і фізична смерть.

Саме в такому дискурсі полягає найбільша цінність нової, ще однієї, документальної праці Сидора Кіраля про Івана Чендея — «Персональна справа Івана Чендея № 18257. Том I. Історія роману “Птахи полишають гнізда...”» (Київ ; Ужгород : ТОВ «РІК-У», 2024. 736 с.), у тому, що вона до дрібниць відтворює злочинність компартійно-радянської держави в усіх найменших її аспектах, від публічних помпезних «івентів» до повсякдення, до побутових деталей, до освіти, до дозвілля... І до мистецтва. Започаткована серія таких видань упорядкованою Вахтангом Кіпіані книгою «Справа Василя Стуса. Збірка документів з архіву колишнього КДБ УРСР» (2019), великий наклад якої свідчить про відповідний запит із боку читацької спільноти. Маю сподівання, що упорядкована С. Кіралем книга теж не обмежиться першим мізерним накладом у 200 примірників.

Іван Чендей залишив для дослідників його життя та творчості, його доби неоціненний благодатний матеріал. Зусиллями Сидора Кіраля, родини письменника до читача вже дійшла невелика частина багатющого епістолярію

письменника (всього планується надрукувати десять чималих за обсягом томів), два томи «Щоденників» (ще має бути третій), дослідження Чендеевої документалістики. Навіть із партійною «Персональною справою Івана Чендея» письменникові та його дослідникам пощастило: в 1990 році вона прибула з Київського філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС до Закарпатського обкому партії, потім чомусь до Києва не повернулася, а головне — не була знищена, «не зникла» ні в Києві, ні в Ужгороді, хоча було чимало впливових осіб, які були дуже зацікавлені в її «знищенні».

Дослідникам, передусім С. Кірально, є ще роки й роки, десятки років роботи, дай Бог йому здоров'я. Бо Сидір Степанович зробив щось неймовірне, впорядкувавши тисячі листів І. Чендея до адресатів і від них до письменника, зібравши все, що так чи так стосується його життя й творчості, його родини, оточення, буття Дубового, Ужгорода, області 1920–2000-х, і стає зрозуміло, що більше ніхто, крім Кіралья, не в змозі тепер, навіть після впорядкування та «стягання» чендеезнавчої документалістики, все це опублікувати з належними коментарями й сумлінністю. Ці видання конче потрібні для належного осягнення творчого набутку Івана Чендея, а також літератури Закарпаття, української літератури другої половини ХХ століття. Але не тільки. Не менше вони потрібні, про що вже йшлося, для розуміння тієї доби, подій і процесів, у вир яких потрапив письменник. «Персональна справа...» — якраз таке видання.

Публікація лише одних документів зі «справи № 18257 тов. Чендея Івана Михайловича» була би захопливим читивом, ледь не детективом. І, мабуть, літературним трилером. Бо жах усе більше охоплює від накопичення деталей, від ритуальної фразеології, що її мусять дотримуватися всі — від партсекретарів до безпідставно звинувачуваного письменника, навіть до безпартійних, які свідчать про те, що за тобою невпинно стежать, усі вчинки та слова оцінюють передусім крізь призму того, чи немає в них чогось крамольного. І все це фіксується (ось де справді рукописи не горять!), без строку давності, аби в потрібний момент пригадати все, навіть двадцятирічної давності роман із «лікаркою», не маючи й тіні сумніву, що це важливо для оцінки роману «Птахи полишають гнізда...». Весь цей жах, попри позірну звичність, сірість, буденність, нікчемність, дріб'язковість, постає зі сторінок віднайдені в ужгородському архіві й повністю відтворені С. Кіралем справи письменника.

Завжди постає питання «хто винен?». Зрозуміло, що передусім компартійно-радянська система, то безжальна, як у сталінські часи, то значно «поблажливіша» в часи М. Хрущова чи Л. Брежнєва, але завжди злочинна, без намагання шукати в ній і щось добре (наприклад, згадуваний у «Персональній справі...» Г. Касьянов постійно шукає позитиви в тому, що радянська влада давала розвиток промисловості, безкоштовні житло, освіту, охорону здоров'я тощо, «забуваючи», що ця ж влада обдирала, як липку, громадян, залишаючи мізерну зарплату й збираючи непомірні податки, за які вони могли би звести собі житло, здобути освіту, отримати належне лікування). Та зі сторінок партійної справи комуніста І. Чендея також постає й ницість багатьох закарпатських «інженерів людських душ» (продуктивний вираз у «Справі...» й текстах навколо неї), які забувають про порядність, про людяність, лише би убезпечити себе, дорватися за будь-яку ціну до матеріального чи владного ресурсу.

Тому колеги з літературного цеху, вчорашні «друзі» порпаються в брудній білизні, пригадують усі справжні, а ще більше — уявні, вигадані гріхи Івана Чендея проти них особисто, проти партійних зверхників, а отже, проти партії та рідного народу. Від такого опускаються руки, дуже важко не впасти духом остаточно. Та не всі такими були, бо на партійні збори, де було «порубано на шмаття» І. Чендея, як колись Довженка, навмисно було покликано лише тих, хто мав бити й «рубати» письменника, «забувши» запросити вісьмох прихильників автора «Птахів...». «Щоденники» Івана Чендея свідчать, що такі шахрайські маніпуляції, відверте зневажання норм закону й порядності були поширеними в роботі партійних та інших функціонерів тодішньої доби, точнісінько так, як у сучасній росії.

Проте С. Кіраль не обмежується публікацією лише самої «Персональної справи...». Він подає слово «Від укладача» й розлогу «Вступну статтю», у яких відтворює пошук справи письменника в партархівах, історію написання роману «Птахи полишають гнізда...», широкий закарпатський, загальноукраїнський і почасти загальносоюзний контекст його публікацій, читацької рецепції, літературно-критичних оцінок, прискіпливого прочитування та цькування. Доповнюють і аргументують усе це в книзі додатки «Частина II. Рецензії, статті, уривки з монографій» про роман і «Частина III. Роман “Птахи полишають гнізда...” на сторінках “Щоденника” І. Чендея». Титанічною працею було віднайти всі публікації про «Птахів...» за гаря-

чими слідами чи після «другого прочитання», як це було у випадку з Г. Сивоконем, відшукати всі фрагменти в «Щоденниках», у яких так чи так ішлося про історію написання й рецепції роману.

А до цього варто додати розділ «Світлини. Ілюстрації», де подані палітурки різних видань роману, дарчі написи письменника й письменникові від знакових постатей тогочасної літератури й культури, логотипи газет, у яких друкувалися схвальні, критичні й погромні публікації про роман, як цього прагне сучасна доба візуальності. А якої скрупульозності, уважності й годин, днів, місяців праці з листами Чендея й до нього вимагала «Частина I. Листи та документи», у яких подаються ті епістолярні пам'ятки, що в них хоч якось згадується про роман письменником чи його адресантами, а ще рукописи рецензій, листування з редакціями часописів, нотаток письменника тощо, які вперше оприлюднюються на широкий загал! Не лише як нові штрихи до творчості письменника, а й як (а можливо, передусім) важливі документи — характеристики доби. Вражає як енциклопедичність знань автора статей і упорядника про епоху, літературу тієї доби, їх дослідження, так і всебічність пошуків усього, що стосується Чендея та його творів, тих, хто підтримував і переслідував письменника, аналізу пізніших публікацій листів, спогадів безпосередніх і опосередкованих учасників перипетій навколо роману.

«Від укладача» та «Вступна стаття» як окремі цілісні наукові праці складаються з інших окремих і теж цілісних досліджень, у яких знайдуть відкриття й цікаві висновки як фахові літературознавці, так і пересічні читачі. Не лише про Івана Чендея. А наприклад, про двох юних «хунвейбінів» В. Фединишинця й М. Лендела, які кинулися на захист чесного імені письменника й через те на довгі роки потрапили у владну неласку. Першого з них, як пізніше Д. Кременя, замість «розподілити» після університету на рідну Міжгірщину, відправили на чужу Донеччину, до школи-інтернату з «важкими» підлітками. Не приховує упорядник і те, що вже доволі зрілим В. Фединишинець шкодував за ті юнацько-запальні слова та вчинки, бо й письменникові не допоміг, і собі зіпсував долю (видається, таки допоміг і письменникові, й землякам, і собі, бо зберіг власне чесне ім'я, як і порядність закарпатської спільноти).

Та значно більше було тих, хто керувався принципом, мовляв, «лише бізнес, нічого особистого»: я виступив проти тебе (І. Чендея), бо сподівався отримати посаду керівника облас-

ної літературної організації, а тепер, коли мене «підло» обійшли, можу чесно розповісти, як усе те цькування тебе режисерувалося. Тому тиск був постійним, неослабним, навіть незважаючи на підтримку Івана Чендея, високу оцінку його роману в Києві й (навіть!) у Москві. Амбітний і не без таланту загал не міг пробачити, що один із них аж так непробачно вивищився серед них, зумів створити справді небуденний твір, який приніс авторові всесоюзне визнання й матеріальний достаток.

Згадалося у зв'язку з цим, як був підданий остракізму киргизькою спільнотою Чингіз Айтматов після друку повісті «Джаміля», бо як же так, що героїня твору зраджує чоловіка, фронтовика, йде від нього до комісованого інваліда війни, а це суперечить як радянській пуританській моралі, так і киргизькому звичаєвому праву. Проте вихід повісті в Москві, а потім і в Парижі спопуляризував її настільки, що в Киргизії недобррозичливці змушені були заткнути роти. Великий успіх роману «Птахи полишають гнізда...» в Москві не зміг приборкати ужгородських недобррозичливців І. Чендея. Чи то до України були інші мірки, ніж до Киргизії, чи то аж надто багато й надто згуртованих було на периферії заздрісників і недругів у письменника... Як наслідок, містечковість у Фрунзе поступилася столичності, натомість узяла верх в Ужгороді.

С. Кіраль час від часу акцентує увагу на безпідставності критики Івана Чендея за роман «Птахи полишають гнізда...». Дослідник не намагається зробити письменника, у душі теперішнього часу, борцем із радянською владою, навпаки, наводить слова Чендея, який уже в 1990-ті роки твердив, що вважав соціалізм найсправедливішим устроєм, відзначав значні економічні, соціальні здобутки Закарпаття після приєднання до СРСР. Але справді дикістю, самодурством виглядають сьогодні «поради», вказівки від «товаришів»-письменників та партійних чиновників про те, як треба було відтворювати будівництво Тербле-Ріцької ГЕС, якими мали бути пропорції між зображенням минулого, сучасності й навіть «світлого» майбутнього, хоча тоді це видавалося звичною справою майже для всіх. І цим грішили не лише місцеві партійні начальнички, письменство, а й відомі столичні критики, які згодом стали класиками.

І все-таки чи мали підстави «недобрі» люди з Ужгорода й Києва косо-криво дивитися на роман «Птахи полишають гнізда...»? Чомусь хочеться, щоби українські митці не виглядали щораз безневинними жертвами,

чию відданість належно не оцінили партійні, біляпартійні чиновники чи «відповідні», щоби за покарами крилися випадки проти тогочасного устрою та звичаїв. Видається, «відступи проти лінії партії» таки були. Й у цій залюбленості в минулому, ледь не в етнографізмі, апологетизуванні закарпатської (читай — загальнолюдської) звичаєвої моралі й звичаєвого права, яку через роки П. Скунець визнає найбільшою чеснотою творчості І. Чендея, назвавши свою статтю про письменника «Коли мораль — патріархальщина».

Неприпустимим для того часу було визнання в романі, що чехословацька влада переймалася добробутом і культурою «Підкарпатської Русі», створила відповідний етнографічний музей у Празі, розробляла план розвитку економіки, промисловості краю, будівництва електростанції, який реалізувала вже радянська влада. Та й образи «східняка» Куглицького (як і майже всіх без винятку «прийшлих» у творах Чендея) і голови сільради були не надто привабливими. Щоправда, про це не можна було критикам сказати вголос (наприклад, про заслуги Чехословаччини перед Закарпаттям), тому вони чіплялися до якихось другорядних деталей, вишукували якісь «блохи», але й вони, й автор добре знали, за що саме били роман і його автора.

Так, письменник був апологетом соціалістичного устрою, щиро вважав його передовим, але правдиво відтворював не теоретичні настанови (а за тих часів лише таким було «соцзамовлення» на літературні твори), а доволі щире буття. Як тут не згадати слова Маркса про Бальзака — монархіста за переконаннями, — який у своїх творах розвінчав і монархію, і її поборників-аристократів. Справжній митець, І. Чендей не міг оминати, заретушувати насущні проблеми буття верховинця. До цього додавався непробачний гріх відчуття себе вільним у творчості, через зображення, без ідеологічних гасел із уст оповідача чи когось із позитивних героїв, відтворити плин повсякденного життя, залишаючи на відкуп читача формулювати ідейний зміст твору. Тому Іван Чендей мав повне право саме на такий текст роману «Птахи полишають гнізда...», на його непорушність, але абсолютно заперечували таке право тогочасні люди від влади, й із тогочасної загальноприйнятої точки зору роман давав усі підстави його критикувати. Лише через 20 років прийшло суспільне усвідомлення абсурдності такої критики.

А ще на окрему увагу заслуговує те, що більшість читачів оминає. Переважно оминав колись і я, а зараз читаю з великою увагою. Це коментарі. Почалося таке уважне й захо-

пливе прочитання з коментарів до «Божественної комедії» Данте, потім до «Дня отця Сойки» С. Тудора. А потім — до опублікованого С. Кіралем тому листування І. Чендея з київськими літераторами, критиками, літературознавцями. Таким своєрідним читацьким святом стали й коментарі до «Персональної справи Івана Чендея», нібито фрагментарні, не пов'язані між собою, а насправді сприймаються як окремий твір. Ніби й усе зрозуміло з тексту документів справи, «темних місць» мовби й немає в них. А потім читаєш відповідний коментар і отримуєш, щонайменше, доповнення, уточнення, пояснення документів.

Ще частіше — це невеликі відкриття або цілі історії видання окремих творів чи книг із усіма інтригами й колізіями (наприклад, повісті «Терен цвіте»), або повна інформація про участь І. Чендея у зйомках фільму «Тіні забутих предків» (три сторінки дрібного кеглю), або цілісна силуетка знакових постатей із Чендеєвого (Чендейового, як кажуть земляки письменника) оточення, про яких мав фрагментарне уявлення (В. Фединишинця, П. Лінтура (3,5 сторінки), М. Кречка, Й. Бокшая та ін.), або розповіді про взаємини письменника з В. Собком, П. Панчем, Г. Авраховим, багатьма членами Закарпатської письменницької організації, або ґрунтовна довідка Івана Кубинця, яка проливає світло не стільки навіть на творчість Чендея, скільки на історію написання й реценцію поеми П. Скунця «Розп'яття», або ставлення письменника до І. Франка і його Нагуєвич та власного ставлення до рідного Дубового й усвідомлення власного непересічного значення для Дубового...

Чи все ідеально в упорядкованому Сидором Кіралем виданні? Звичайно, ні. Так, у «Вступній статті» відчувається, що автора підганяли, очевидно, видавці, тому пішли стилістичні огріхи, неузгодженості ближче до завершення статті. Швець, і жнець, і на дуді грець в унікальному виданні, С. Кіраль повинен був також перекладати чимало фрагментів із російської мови, й робить це вельми вправно, професійно, я би сказав, — навіть мистецьки. Проте не вберігся й від ляпу: так, назву роману Ф. Мухамадієва «Путешествие на тот свет, или Повесть о великом хаддже» він переклав як «Подорож на той світ, або повість про великого хаддже», а треба «про великий хаддж», бо йдеться ж не про людину, а про хаддж як паломництво мусульман до Мекки. Класик дагестанської Гамзат Цадаса поданий в «Іменному покажчику» як Г. Цадас. Можна би врівноважити тим, що цей «Іменний покажчик» забрав чимало часу й зусиль, тому

невеликі недогляди є пробачними, майже неминучими. Але й тут не обійшлося без краплі дьогтю. Так, біля згаданого Г. Цадаси в «Іменному покажчику» стоїть с. 417, а насправді йдеться про нього на с. 415. І цей «зсув» на дві сторінки, який викрався, очевидно, при подальшому верстанні, надалі залишається незмінним і для інших імен.

Традиційно жанр рецензії вимагає тепер написати «Попри те...». Насправді цього «Попри те...» буде явно замало, бо недохопи й одруківки для фундаментальності й вагомості видання є справді дрібницями. Бо ще раз повторюся: це таки титанічна праця за докладеними зусиллями й за значенням для українського літературознавства й нашої гуманітаристики, не тільки і не стільки для вивчення творчості Івана Чендея, скільки як щеплення проти будь-якого замилування нібито «вегетаріанською» добою радянської системи 1960–80-х років. Усе це належно

удокументовано, з викладом джерел, із рясним і, головне, доречним цитуванням. Дивуешся — не надивуешся тому обсягові праць, які довелося проштудіювати С. Кіралеві, як вони поміж собою переплітаються, а потім в'яжуть в одну тканину розрізнені примітки й коментарі, наведені документи «Персональної справи...» й ті, які залучаються в додатках. У тканину глибокого, всебічного, цілісного дослідження творчості Івана Чендея. У тканину не менш глибокого й всебічного тексту про добу майже без убивств, але все-таки «жорстоку й криваву».

Хвацько закручений психологічний «детектив» першого тому «Персональної справи Івана Чендея» уже надрукований і нетерпляче чекає, коли читачі візьмуть його до рук. Нетерпляче й ми чекаємо на вихід другого тому, знаючи, що буде він не менш жахаючим, інтригуючим, не менш хвацько закручений і, зрозуміло, не менш цікавий.

Рецензія надійшла до редакції 31.07.2024

Прийнято до друку 05.09.2024